

नीलम कार्की निहारिकाको 'दोस्रो बिहे' कथामा लैङ्गिकता
होमनाथ जोशी¹

Gender in Neelam Karki Niharika's Story 'Second Marriage'

Homnath Joshi¹

¹Corresponding Author: Homnath Joshi, Assistant Professor, Nepali, Doti Campus, Doti, Nepal
Email: joshi.homnath123@gmail.com

Article History: Received: March. 23, 2023 Revised: May. 5, 2023 Received: Jun 21, 2023

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख नीलम कार्की निहारिकाको हवन कथासङ्ग्रह (२०६२) भित्र सङ्ग्रहित दोस्रो बिहे कथाको लैङ्गिकताको विश्लेषणमा आधारित छ। यस लेखमा दोस्रो बिहे कथालाई विश्लेष्य सामग्रीको रूपमा प्रस्तुत गरी कथामा लैङ्गिकताको अवस्था के कस्तो छ भन्ने विषयलाई प्रमुख समस्याको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस लेखमा पितृसत्ता, प्रतिनिधित्व र शरीरराजनीतिको सैद्धान्तिक ढाँचा प्रस्तुत गरी कथालाई पाठविश्लेषण विधिका आधारमा व्याख्याविश्लेषण गरी कथामा पितृसत्ताका कारण महिलामा हुने सामाजिक शोषण, शारीरिक तथा मानसिक दबाव र नियन्त्रणका साथै महिलाहरू आफ्नो अधिकार र आत्मसम्मानका लागि कसरी क्रियाशील हुन्छन् भन्ने कुरालाई निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएकाले यो लेख गुणात्मक पद्धतिमा आधारित रहेको छ।

शब्दकुञ्ज : आत्मसम्मान, दबाव, पितृसत्ता, प्रतिनिधित्व, लैङ्गिकता, शरीरराजनीति

Abstract

The presented research article is based on the gender analysis of the second marriage story collected in Neelam Karki Niharika's Havan Katha Sangraha (2062). In this article, the story of the second marriage is presented as an analytical material and the topic of what is the state of gender in the story is presented as a major problem. In this article, the theoretical framework of www patriarchy, representation and body politics is presented and the story is interpreted and analyzed on the basis of textual analysis method, and the social exploitation, physical and mental pressure and control of women due to patriarchy in the story, as well as how women are active for their rights and self-esteem are presented as a conclusion. This article is based on qualitative method.

Keywords: self-esteem, coercion, patriarchy, representation, sexuality, bodypolitics

विषयपरिचय

नीलम कार्की निहारिका (२०३१) नेपाली कथाको उत्तरवर्ती चरणकी चर्चित कथाकार हुन्। उनका हवन (२०६२), कागजमा दस्तखत (२०६६) र बेली (२०६८) कथासङ्ग्रह प्रकाशित छन्। उनका कथामा विशेष गरी नारी अस्तित्व र अनुभूतिका विविध पक्षको सूक्ष्म चित्रण पाइन्छ। लैङ्गिक असमानता र राजनीतिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा देखिएका विसङ्गति र सीमान्तीय चेतनाका साथै व्यक्तिका कमजोरीको उद्घाटन आकर्षक भाषाशैलीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।

निहारिकाद्वारा लिखित **दोस्रो बिहे** कथा **हवन** कथासङ्ग्रह (२०६२) भित्र सङ्ग्रहित कथा हो। यो कथा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ। परम्परागत कथाभन्दा भिन्न एवं नवीन शैलीशिल्पमा आधारित यसकथामा घरमा खानलाउन र भौतिक सुखसुविधा प्राप्त भए पनि लोग्नेबाट उचित सम्मान र अस्तित्व प्राप्त नहुँदा म पात्रले लोग्नेलाई त्यागेर आफ्नो अस्तित्व कायम गर्न दोस्रो बिहे गरेको र म पात्रले गरेको यस कार्यप्रति परिवार र समाजमा आलोचनाको विषय बन्न बनेकोको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ। म पात्रले कुनै गल्ती नगरेको भए पनि परिवार र समाजको आँखाले दोषी ठहर्याएको छ। पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषत्वको बिचमा महिलाहरू आफ्नो अस्तित्व पहिचान र आत्मसम्मानका लागि कसरी अगाडि बढ्छन् भन्ने सन्दर्भ यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ।

लैङ्गिक अध्ययन सामाजिक सांस्कृतिक अध्ययनको एउटा स्थापित परम्पराको रूपमा आएको मान्यता हो। लैङ्गिक अध्ययन पुरुष र महिलाका बिचको सांस्कृतिक भिन्नताको अध्ययन हो। जैविक वा प्राकृतिक कारणले महिला र पुरुषको शारीरिक बनावटमा भिन्नता हुन्छ। लिङ्ग प्राकृतिक वा जैविक कुरा हो, तर यसमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक तत्त्वको कुनै महत्त्वपूर्ण भूमिका हुँदैन। जेन्डरको अवधारणा प्राकृतिक रूपमा भनिएको लिङ्ग विपरीत अवधारणा हो। यसमा नारी र पुरुषलाई सामाजिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भका कोणबाट विश्लेषण गरिन्छ। यसमा जीववैज्ञानिक तत्त्वको कुनै भूमिका हुँदैन, तर सामाजिक जीवनयापनमा भने जेन्डरको अवस्था फरक हुन्छ। यस अध्ययनमा **दोस्रो बिहे** कथालाई लैङ्गिक अध्ययनको लागि सामग्रीको रूपमा चयन गर्दै कथाभित्र केस्तो लैङ्गिक उपस्थिति र प्रतिनिधित्व छ? महिला र पुरुषको प्रभुत्व र शक्तिसम्बन्ध केकस्तो छ? कथामा प्राप्त साक्ष्यलाई विश्लेषणको आधार प्रस्तुत गर्दै सैद्धान्तिक मानकका आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गर्नु अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनविधि

नीलम कार्की निहारिकाद्वारा लिखित **दोस्रो बिहे** कथाको अध्ययन विश्लेषणका लागि निम्नअनुसारका सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषण विधिको प्रयो गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ :

सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने प्रमुख तथा सहायक सामग्री सङ्कलनको मुख्य स्रोत पुस्तकालयीय कार्यलाई बनाइएको छ। सङ्कलित सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका रहेका छन्। पुस्तकालयीय कार्यद्वारा नीलम कार्की निहारिकाको **दोस्रो बिहे** कथालाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा लिइएको छ भने सैद्धान्तिक विश्लेषणका लागि पुस्तकालयीय कार्यद्वारा प्राप्त सामग्रीलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा नीलम कार्की निहारिकाको **दोस्रो बिहे** कथाको सूक्ष्म तथा गहनपठन गरी मूल समस्याको प्राज्ञिक समाधानमा पुगिएको छ। यसका लागि लैङ्गिकतालाई सैद्धान्तिक पर्याधारको रूपमा लिएर मूलतः पाठविश्लेषण पद्धतिको आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। समग्र अध्ययन सामग्रीको व्याख्याविश्लेषणमा केन्द्रित भएकाले यो अध्ययन गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

लैङ्गिक शब्द अङ्ग्रेजीको जेन्डरको समानार्थी शब्द हो। जेन्डर शब्द ल्याटिन भाषाको जिनस वाट विकसित शब्द हो। नेपाली सांस्कृतिक अध्ययनको सन्दर्भमा भने जेन्डरका लागि लैङ्गिकता वा लिङ्गीय अध्ययन पदावली नै प्रयोग भएको पाइन्छ। “लिङ्ग र लैङ्गिक अवधारणा प्राकृतिक तथा सामाजिक सांस्कृतिक अवधारणा हो। लिङ्ग प्राकृतिक हुन्छ र जैविक विशेषता आनुवंशिक रूपले नै निर्धारित हुन्छ।” (भट्टराई, २०७७, पृ. १०६)। जैविक वा प्राकृतिक कारणले महिला र पुरुषमा भिन्नता हुन्छ। लिङ्ग जीववैज्ञानिक नै लैङ्गिक अध्ययन हो। लैङ्गिक अध्ययनले पुरुष र महिलाको समान रूपमा अध्ययन गर्छ। यो विशेष गरी नारीवादी आन्दोलन र त्यससँग सम्बन्धित

नारीमाथिको शोषण, अधीनता, दमन, उत्पीडनको अध्ययन गर्ने सांस्कृतिक अध्ययनको एउटा महत्त्वपूर्ण पाटोको रूपमा विकसित भएको पाइन्छ। लैङ्गिक अध्ययनका विषयवस्तुभित्र नारीवाद, पितृसत्ता, शरीरराजनीति, सामाजिक लिङ्ग, यौनिकता जस्ता पक्षहरू समेटिने गर्छन्।

नारीवाद

नारीवाद लैङ्गिक अध्ययनको प्रमुख सैद्धान्तिक अवधारणा हो। यो नारी अधिकारलाई केन्द्रमा राखेर नारीहरूको पक्षमा वकालत गर्ने सिद्धान्त भएकाले यसलाई नारीवाद भनिएको हो। यसले विशेष गरी नारी असमानता र उत्पीडनका मुद्दाहरूलाई उठाउने काम गर्छ। यो नारी समानताको लागि आवाज उठाई जागरुक गर्ने एउटा आन्दोलन वा त्यसकै अभियानका रूपमा रहेको पाइन्छ। यो नारीलाई केन्द्र बनाएर नारीकै पक्षमा लेख्ने व्यवहार गर्ने विचार, दर्शन र राजनीति हो। “नारीवाद पुरुष शोषण र दमन विरोधी आन्दोलन हो र यसले पुरुषसरह अवसर र पहुँचको खोजी गर्दछ”(भट्टराई, २०७७, पृ. १२४)। यसले सांस्कृतिक अधीनस्थताको विरोध गर्ने भएकाले यसको सांस्कृतिक अध्ययनसँग सम्बन्ध रहेको छ। यसले नारी अधीनताको खोजी मात्रै नगरेर त्यसविरुद्ध सङ्घर्ष गर्दै पहिचान र प्रतिनिधित्वको आवाजसमेत उठाउँछ, साथै नारीहरूले पुरुषसरह अधिकार पाउनु पर्छ भन्ने दृष्टिकोणका आधारमा जन्मिएको सिद्धान्त हो।

पितृसत्ता

लैङ्गिक अध्ययनका सन्दर्भमा पितृसत्ता भन्नाले पुरुषसत्ता भन्ने बुझिन्छ। हरेक क्षेत्रमा पुरुष विचारधाराको आधिपत्य हुनु र पुरुषको विचारधारा नै निर्णायक हुनु हो। पितृसत्ता एउटा संरचना हो जसमा पुरुषले महिलामाथि संस्थागत रूपमा दमन गर्दै आइरहेको हुन्छ। “यथार्थमा पितृसत्ता भन्नु पुरुष होइन, यो समाज व्यवस्थाको एउटा त्यस्तो विशेष किसिमको ढाँचा हो, जसले पुरुषलाई मालिक देखाएको छ र नारीलाई उसको सेवक बन्न अराएको छ”(अधिकारी, २०७६, पृ. १५६)। पितृसत्ता नै महिलामाथिको दमन र शोषणको प्रमुख कारण हो। पितृसत्ता पुरुषमा मात्र नभएर महिलामा पनि रहने गर्छ। “पितृसत्तालाई समाजमा यसरी संस्थागत गरिएको हुन्छ कि दमन गर्ने स्वयंलाई पनि बोध नहुन सक्छ”(भट्टराई, २०७७, पृ. १३०)। यसरी पितृसत्ता कुनै जीववैज्ञानिक निर्मित नभएर सांस्कृतिक निर्मित हो र पुरुषहरूको आधिपत्यबाट नै पितृसत्तात्मक समाजको निर्माण हुन्छ। पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाभन्दा पुरुष बढी शक्तिसम्पन्न हुन्छन्। पितृसत्ताकै कारण पुरुष महिलामाथि शोषण गर्छ। नारीले गर्ने घरको कामलाई उत्पादक श्रमसँग जोडेर हेरिदैन। दुई तिहाइ श्रम नारीले नै गर्ने भए पनि पाँच प्रतिशत मात्रै नारीहरूको सामित्व रहेको छ। (उप्रेती, २०६८, पृ. १९०)। त्यसैले पितृसत्तालाई सामाजिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भबाट अन्त्य गर्नु पर्छ भन्ने यसको सैद्धान्तिक अवधारणा रहेको छ।

शरीरराजनीति

लैङ्गिक अध्ययनको प्रमुख विषयअन्तर्गत शरीरराजनीति पनि पर्छ। सामान्यतया शरीर भन्नाले भौतिक निर्मितको विषय हो। सांस्कृतिक अध्ययनमा शरीरराजनीति भन्नाले संस्कृतिले शरीरमा पारेको प्रभाव र त्यसबाट निर्मित धारणाको अध्ययन हो। “कुन पुरुष वा महिलाको शरीर सुन्दर छ, शरीरका आधारमा श्रम र श्रमशक्ति कस्तो छ, समाजमा कस्ता महिला र पुरुष सुन्दर हुन्छन् जस्ता प्रश्न महिला र पुरुषका सन्दर्भबाट गर्ने परम्परा पनि छ” (भट्टराई, २०७७, पृ. १३३)। शरीरराजनीति भनेको महिलाको शरीरमा महिला कै अधिकार हुनुपर्छ र पुरुषकाधिकारबाट महिलाको शरीर मुक्त हुनुपर्छ। नारीवादका अन्य आन्दोलन सामाजिक आर्थिक पक्षसँग सम्बन्धित छन् भने शरीरराजनीति महिलाको व्यक्तिगत विषयसँग सम्बन्धित छ। प्राकृतिक वा जीववैज्ञानिक दृष्टिले शरीर विभिन्न अङ्गहरूको योगद्वारा निर्मित संरचना भए तापनि सामाजिक रूपमा भने शरीर सांस्कृतिक विषय हो। “नारीपुरुष सम्बन्ध महिलाको शरीरको कामुकता, रजस्वला गर्भाधान जस्ता विषय नारीका विषय हुन्” (भट्टराई २०६८, पृ. ६९)। नारीको शारीरिक स्वतन्त्रतामा पुरुषको हस्तक्षेपकारी भूमिका रहनु हुँदैन भन्ने शरीरराजनीतिको कोणबाट पनि विश्लेषण गरिन्छ।

आख्यान सन्दर्भ

नीलम कार्की निहारिकाद्वारा रचित यस कथाको कथानक प्रश्नोत्तर शैलीबाट अगाडि बढेको छ। यस कथाकी प्रमुख पात्र महिला पात्र हुन् र कथामा प्रथमपुरुष कथनशैली तथा आन्तरिक दृष्टिविन्दुको माध्यमबाट कथानक अधि बढेको छ। म पात्रले दोस्रो बिहे गरिसकेपछि पत्रपत्रिका लगायत समाजमा यस विषयलाई लिएर निकै टीकाटिप्पणी हुन थाल्छ। कथामा म पात्रको लोग्नेलगायत समाजका अन्य व्यक्तिले दोस्रो बिहेलाई निकै चर्चाको विषय बनाउँछन्। यसै क्रममा म पात्रको घरमा पत्रकार तथा रेडियोकर्मी अन्तर्वार्ताका लागि आउँछन् र म पात्रलाई दोस्रो बिहे गर्नुको कारणबारे सोध्यन्। त्यसको जवाफमा म पात्रले लोग्नेले कहिल्यै कुटपिट वा शारीरिक यातना नदिएको र घरमा खानलाउन समेत कुनै कमी नभएको कुरा बताउँछे। त्यसपछि पत्रकारले यति हुँदाहुँदै दोस्रो बिहे गर्नुको कारणबारे प्रश्न गर्दा म पात्रले मलाई सबैले बहुला या चरित्रहीन भएँ भनेर सोच्छन् तर मैले प्रेम गर्न खोजेको हो। मेरा अगाडि गाडी बङ्गला यशआराम सबैथोक थिए तर जीवन बाँच्नका लागि यी सबै चिजको आवश्यकता नहुँदो रहेछ भन्दै सबैथोक भएर पनि आफू संसारकै अभागी महिला भएको बताउँछे। लोग्नेले कहिल्यै कुटपिट नगरेको र धनदौलत यशआराम सबै थोक थियो भन्ने जवाफसँगै यी सबै कुराभन्दा भिन्न जीवनभित्र पस्नु पर्ने बताउँछे। तपाईंहरूको जोडी सुन्दर थियो भन्ने प्रश्नको सन्दर्भमा म पात्रले मलाई ज्यादै सुन्दरी ठान्नु हुन्छ, यहाँहरूले ? तर उहाँको आँखाले मलाई कहिल्यै नियालेन। चट्ट परेर बसेकी हुन्थे। उहाँ बाहिरबाट आउनुहुन्थ्यो, हाम्रा चार आँखा हुन पाएनन्। तलदेखि माथि कहिल्यै हेरेको थाहा भएन। तारिफका शब्द सुन्न कान लालायित भएर पनि थाके। आँखाले अन्तै केही खोजेजस्तो अनि त राम्री हुने जागर कहाँ हुन्छ भन्दै लोग्नेले कहिल्यै मायालु दृष्टिले नहेरेको बताउँछे। पकाएको खाना मिठो मानेर कहिल्यै नखाने, सँगै बसेर कहिल्यै खाना नखाइएको, सँगै बसेर जीवनका तितामिठा कुरा नभएको, सुत्दा ओछ्यानमा भित्तातिर फर्केर निदाउने गरेको बताउने म पात्र साथीहरूले नीलडाम देखाउँदा अचम्म लागेको बताउँछे। म पात्र चिया ल्याएर आउँदा लोग्ने बाथरूमतिर जाने गरेको तितो यथार्थ सुनाउँछे। लोग्नेले प्राय बिहानको खाना बाहिर नै खाने गरेको र घरबाट अफिस जाँदा पनि केही नबोली निस्कने गरेको, आफूले फोन गर्दा पनि फोन नउठाई क्यान्सिल गर्ने गरेको र यस्ता घटनाले मनलाई नराम्रोसँग चिमोटेने गरेको बताउने म पात्र लोग्नेसँगै रहँदा पनि जन्मदिन, म्यारिज एनिभर्सरी आउँदा सामान्य उपहार त के राम्रो बोलीवचनसम्म कहिल्यै नपाएको र लामो समयसम्म पनि लोग्नेको व्यवहारमा कुनै परिवर्तन नआएको बताउँछे। आफू गर्भवती भएको खबर सुनाउँदा समेत अनुहारमा कुनै सुख वा दुःखको भाव नभएको बताउने म पात्रको गर्भमारहेको चार महिनाको सन्तान खेर जाँदासमेत लोग्नेबाट कुनै सहानुभूति नपाएको बताउँछे। आफ्ना गुनासाहरू लोग्नेसामु राख्दा उल्टै वादविवाद नै भएको बताउने म पात्र लोग्नेले खुसी छैनौं भने आफ्नो बाटो रोज्नु भनेको कुराले मनमा निकै चोट परेको बताउँछे। आफू लोग्नेसँगै कुनै पनि सामूहिक पार्टीमा कहिल्यै सामेल नभएको र दोस्रोपटक गर्भवती हुँदा डाक्टरकहाँ आफैँ जचाउन जानु परेको र कहिल्यै कस्तो छ भनेर नसोधेको कुरासँगै दोस्रोपटक पनि गर्भमा रहेको सन्तान खेरजाँदा कुनै सहानुभूति प्रकट नगरेको कुराले मन विरक्तिदै गएको सुनाउँछे। त्यो जीवनबाट मुक्त हुन पासो लाएर भुन्डिने प्रयास गर्दा पनि उल्टै लोग्नेबाट आफ्नो बेइज्जत गर्न खोजेको आरोप लाग्दा निकै दुःखी बन्न पुग्छे। उसले लोग्नेलाई आपसमा बढ्दै गएको दूरी रोक्न आग्रह गर्दा उल्टै धम्कीको संज्ञा दिन्छ। यसरी लोग्नेसँग सम्बन्ध सुधारका लागि वारम्बार प्रयत्न गर्दा पनि लोग्नेको व्यवहारमा कुनै परिवर्तन नआएकोले मैले संघार नाघेकी छु भन्ने म पात्रको भनाइसँगै कथा समापन हुन्छ।

सामग्रीको विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनमा लैङ्गिकतालाई मुख्य समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरी कथामा पितृसत्ताको स्वरूप, नारीवाद र शरीरराजनीतिका आधारमा निम्नअनुसार विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ :

दोस्रो बिहे कथामा पितृसत्ताको स्वरूप

दोस्रो बिहे कथा नारी चरित्रको केन्द्रीयतामा रचना गरिएको हो। यस कथामा म पात्र, उसको लोग्ने, सञ्चारकर्मी, समाजका विज्ञ मानिसहरूपात्रको रूपमा उपस्थित भए पनि यस कथाको कथ्य विषय नै म महिला पात्रको दोस्रो बिहे गरेको सन्दर्भमा आधारित छ। यस कथामा प्रमुख पात्र रूपमा आएको म पात्र महिला भए पनि यस कथामा सामाजिक आर्थिक केन्द्रको रूपमा भने पुरुष नै रहेका छन्। कथाको केन्द्र बनेकी म पात्र आर्थिक रूपमा

आफ्नो पतिमा नै केन्द्रित छ । “पितृसत्ता कुनै पनि समाजको पुरुषले सत्ता लिने सामाजिक प्रणाली हो र यसमा परम्परा, मूल्य र मान्यताको निर्माण नै त्यही आधारबाट गरिएको हुन्छ”(भट्टराई, २०७७, पृ. १३९) । वस्तुतः यस कथामा पनि पितृसत्ताबाट निर्माण भएको सामाजिक मूल्यमान्यताका विपरीत ठानिएको दोस्रो विवाहको कारणबाट म पात्रले शारीरिक तथा मानसिक काणबाट पीडित बन्नु परेको छ । सामाजिक प्रणाली, मिडिया तथा सञ्चारक्षेत्र, बुद्धिजीवी तथा आम मानिसको धारणा पनि पितृसत्ताकै चिन्तनमा आधारित छ । यस कथामा पनि पत्रपत्रिका तथा रेडियो एफ.एमका लागि म पात्रले गरेको दोस्रो बिहे निकै चर्चाको विषय बनेको र त्यस चर्चाले पितृसत्ताकै धारणा प्रस्तुत गरेको सन्दर्भलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“सानो उमेरमा कमाएको उसको प्रतिष्ठा खरानी भयो ।” (पृ. ३१)

कथामा पितृसत्तात्मक सोचका कारण महिलाको आफ्नो हितमा कुनै पनि स्वतन्त्र निर्णय लिन नपाउने र पुरुषको प्रतिष्ठाका लागि महिलाले आफूलाई समर्पण गर्नु पर्ने पितृसत्तात्मक चिन्तन प्रस्तुत हुनुको साथै महिलाले आफ्नो जीवनका लागि आफ्नो हितमा स्वतन्त्र निर्णय लिँदा पितृसत्तात्मक समाजले त्यसलाई चरित्रहीनको समेत संज्ञा दिनसमेत पछि नपर्ने कुरालाई दिइएको साक्ष्यका आधारमा प्रस्तुत गरिन्छ ।

“म यस विषयमा बोल्न चाहन्न, आइमाईको चरित्र बुझिनसक्नु हुँदो रहेछ । जानुभन्दा एक मिनेटअघिसम्म मलाई भान भएन, उस्तै व्यवहार गर्थी, उस्तै स्थाहारसम्भार । कुकुरलाई घिउ पच्यैन भनेको यही हो ।”(पृ. ३१)

उपर्युक्त कथांशका आधारमा म पात्रले दोस्रो बिहे गर्दा उसको लोग्नेले महिलाको चरित्रमाथि नै प्रश्न गरेको र घरमा सम्पत्ति र ऐसआरामलाई नै सर्वोपरि ठान्ने लोग्नेबाट उचित माया आत्मीयता नपाउँदा म पात्र दोस्रो बिहे गर्न पुग्छे तर उसले गरेको दोस्रो बिहेलाई लिएर लोग्नेले नै चरित्रहीनको संज्ञा दिन्छ । यति मात्रै नभएर म पात्रलाई कुकुरको दर्जा दिन समेत पछि पर्दैन । समाजमा पुरुषले दोस्रो बिहे गर्दा मौन रहने र त्यसलाई वैधानिकता दिने तर महिलाले पितृसत्ताकै कारण परिवारमा आफ्नै लोग्नेबाट उचित माया र आत्मीयता नपाउँदा दोस्रो बिहे गर्नुलाई घोर अपराध ठान्ने र समाजले त्यसलाई चर्चाको विषय बनाउने कुरा पितृसत्ताकै उपज हो । घरमा पारिवारिक स्नेह सद्भाव नराखेर महिलालाई फरक दृष्टिकोणले हेर्ने पितृसत्तात्मक चिन्तन कथामा म पात्रको लोग्नेको भनाइबाट पुष्टि हुन्छ भने समाजका अन्य व्यक्तिहरूले पनि पुरुषको गल्तीमाथि आँखा चिम्लेर गल्तीको ढाकछोप गरी उल्टै महिलालाई नै दोषी ठान्ने र अनेक बहानामा महिलामाथि अन्याय गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । महिलाले दोस्रो बिहे गर्दा समाजमा चरित्रहीनको उपमा सहजै पाउने र पुरुषले जानिदो वा नजानिदो ढङ्गबाट महिलामाथि अन्याय गर्दा ऊ निष्कलङ्क हुनेकुरा यस कथाका सन्दर्भबाट थाहा हुन्छ ।

“आइमाईको बुद्धि घिचोमा हुन्छ भनेको यही हो” (पृ. ३१)

उपर्युक्त कथांशमा म पात्रले दोस्रो बिहे गर्दा समाजका व्यक्तिहरूले महिलाको बुद्धि नै नहुने र महिलालाई अविवेकी पशुतुल्य ठान्ने पितृसत्तात्मक व्यवहार प्रस्तुत हुनपुगेको छ । कथामा समाजका विज्ञ भनिएका मानिसहरूले समेत इज्जतप्रतिष्ठा पुरुषको मात्र हुने र म पात्रले आत्मसम्मानका साथ बाँच्नका लागि गरेको दोस्रो बिहेलाई ठुलो गल्तीको रूपमा लिएको छ, भने म पात्रले आफ्नो लोग्नेबाट आत्मीयता र सुमधुर सम्बन्धको अपेक्षा गर्दा लोग्नेबाट प्रतिवाद भैल्लु पर्ने अवस्था कथाका माथ्यमबाट प्रस्तुत हुन पुगेको छ । दुबैका बिचमा प्रतिवाद समेत हुन पुगेको छ । यसरी कथामा समाजमा महिलामाथि जस्तो व्यवहार गरे पनि हुन्छ भन्ने पितृसत्तात्मक दृष्टिकोणलाई पछ्याउँदै लोग्नेले म पात्रसँग केवल बाहिरीदेखावटी सम्बन्ध मात्रै देखाउनु पितृसत्ताकै परिणति हो ।

दोस्रो बिहे कथामा नारीवादी दृष्टिकोण

लैङ्गिक अध्ययनको केन्द्रीय मान्यताका रूपमा नारीवादलाई लिइन्छ । यो नारीको पक्षमा केन्द्रित रही उनीहरूका हकअधिकारका लागि सङ्घर्ष गर्न अग्रसर गराउने मान्यता हो । “नारीवाद मलिसम्बन्धी विचार, दर्शन र राजनीति हो । नारीवादले महिलालाई महिलाकै कोणबाट हेर्छ र संसारभरि नै महिलालाई पुरुषको तुलनामा कमजोर बनाइएको छ भन्ने धारणा राख्छ, ” (भट्टराई, २०७७, पृ. १३३) । प्रस्तुत कथामा म पात्रले घरमा खानलाउनदेखि

सम्पूर्ण भौतिक सुखसुविधा प्राप्त भए पनि आफूले लोग्नेबाट पाउनु पर्ने आत्मीयता र आत्मसम्मान नपाउँदा दोस्रो बिहे गर्न पुग्छे । भौतिक सुखसुविधा मात्रै ठुलो कुरा होइन आत्मसम्मानका साथ बाँच्ने कुरा नै ठुलो कुरा हो भन्ने लेखकको दृष्टिकोण अत्यन्तै सशक्त ढङ्गबाट आएको यस कथामा सामाजिक मान्यताका विरुद्ध म पात्रले दोस्रो बिहे गर्नु नै सङ्घर्ष र चुनौती दुवै हो । घरमा सम्पन्नता हुँदाहुँदै पनि लोग्नेको आत्मीय व्यवहार नपाउँदा विरक्ति एर दोस्रो बिहे गर्न पुगेकी म पात्रलाई बिहेपछि पछि पनि अनेक टीकाटिप्पणीको विषय बनाइएको सन्दर्भलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ :

“बड्छला, गाडी तब के नै चाहिन्छ एक जीवन काट्न होइन? संसारको सबैभन्दा अभागी आइमाई हुँ भन्ने लाग्थ्यो मलाई ।” (पृ. ३२)

यसरी कथामा म पात्रले भौतिक सुविधालाई महत्त्व नदिई आत्मीय प्रेम आत्मिक सम्मानको चाहना स्वरूप दोस्रो बिहे गर्न पुग्छे । समाजका चुनौतीहरूसँग सङ्घर्ष गरी स्वतन्त्रताको बाटो खोज्छे । ऊ लोग्नेले गरेको अन्याय चुपचाप सहन बरु समाधानको बाटो खोज्छे । उसले दोस्रो बिहे गर्नुअघि पटकपटक लोग्नेसँग संवाद र प्रतिवाद गरेकी छे ।

“दूरी बढ्दै गयो । दूरी बढ्दै गयो सरासर । एक दिन मैले भनै-हाम्रो दूरी बढ्दै छ । कृपया यसलाई रोक्नुहोस् । उहाँले भन्नुभयो-मलाई धम्की दिएकी ? मैले भने मलाई सहयोग गर्नुस्, दूरी बढिरहेको छ । यसलाई चाहेर पनि छोट्याउन नसकिएला कुनै दिन ।” (पृ. ३५)

यसरी लोग्नेले म पात्रको आत्मसम्मानमा ठेस पुरयाउनु, म पात्रको भावनाको कदर नगर्नु, घाटीको दाहिनेतिर कालो कोठीनिर सानो नीलडाम देखिनु दोस्रो बिहेकै कारणका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । दोस्रो बिहे हुनुपूर्व लोग्नेबाट उचित व्यवहार पाउन सकेकी छैन भने दास्रो बिहे प्रश्चात् पनि लोग्नेलगायत समाजका व्यक्तिहरूले उसका विषयमा दोस्रो बिहेलाई लिएर चरित्रहीन जस्तो गलत टिप्पणी गरेका छन् । यसरी प्रस्तुत कथामा म पात्रलाई विभिन्न ढङ्गबाट शोषणमा पारिएको छ भने उसले आत्मसम्मान र स्नेहका लागि वैभवले सम्पन्न घर र लोग्नेलाई त्यागेर दोस्रो बिहे गर्नु शोषणका विरुद्धको विद्रोहको पाइलाका रूपमा देखापरेको छ । नारीहरूले आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्न चुनौतीको सामना गर्दै अगाडि बढ्नु पर्दछ भन्ने नारीवादी चेतना यस कथाले प्रस्तुत गरेको छ ।

दोस्रो बिहे कथामा शरीरराजनीति

लैङ्गिक अध्ययनको अर्को महत्त्वपूर्ण पाटो शरीर राजनीति हो । शरीरको निर्माण भौतिक तत्त्व मिलेर भएको हुन्छ । सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गत शरीर जीववैज्ञानिक विषय मात्र नभएर यसलाई सांस्कृतिक सन्दर्भका कोणबाट पनि हेर्ने गरिन्छ । “शरीरलाई सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यका आधारमा हेर्ने काम लैङ्गिक समालोचनाले गरेको छ” (भट्टराई, २०७७, पृ. १३२) । शरीरमाथि हरेक व्यक्तिको आफ्नो स्वतन्त्रता रहने हुँदा अरुको शोषणबाट शरीर मुक्त रहनु पर्छ । मिसेल फुकोका विचारमा शरीर प्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिक क्षेत्र भएकाले यो शक्तिसँगको सोभो पकडमा रहनुको साथै शोषणसँग पनि सम्बन्धित हुन्छ (अधिकारी, २०७७, पृ. ७५) । यसमा भौतिक शरीरलाई सामाजिक तथा सांस्कृतिक कोणबाट अध्ययन गरिन्छ ।

दोस्रो बिहे कथामा पनि शरीरराजनीतिको प्रयोग भएको छ । यसमा पात्रकारले म पात्र लाई यहाँहरूको जोडी असाध्यै मिलेको र आकर्षक थियो भन्नु, लोग्ने अफिसबाट घर आउँदा म पात्र चिटिक्क परेर बस्नु । म पात्रले आफ्नो शरीरलाई सजाएर राख्नु शरीरराजनीतिकै सन्दर्भ हो । यहाँ आफ्नो शरीर लोग्नेका लागि चिटिक्क पारेर राख्नु पर्ने र शरीर आफ्नो लागि नभएर शक्तिको नियन्त्रणमा रहेको सन्दर्भलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

मलाई ज्यादै सुन्दरी ठान्नुहुन्छ यहाँहरूले ? तर उहाँको आँखाले कहिल्यै नियालेन मलाई ।.. चट्ट परेर बसेकी हुन्थे, उहाँ बाहिरबाट आउनुहुन्थ्यो हाम्रा आँखा चार हुन पाएनन् । तलदेखि माथि कहिले हेरेको थाहा भएन । उहाँको आँखा भएर हेरिन पाइँन । तारिफका शब्द सुन्न कान लालायित भएर पनि थाके । आँखाले अन्तै केही खोजेजस्तो अनि त राम्री हुने जाँगर कहाँ रहन्छ र आइमाईमा (पृ. ३२) ।

उपर्युक्त कथांशमा लोग्ने कै लागि म पात्र सजिएर बस्ने गरेको तर लोग्ने आफूलाई कहिल्यै नहेरेको सन्दर्भ प्रस्तुत हुनपुगेको छ । जसबाट महिलाले आफ्नो शरीर अरूका लागि सुन्दर बनाएर राख्नु पर्ने आफ्नो शरीर आफ्नालागि नभई शक्तिसम्पन्न व्यक्तिको सौन्दर्यको साधन बन्न पुगेको र महिलाको शरीरमाथिको स्वतन्त्र अधिकार महिलामा निहित नभई शक्तिकै पकडमा रहेको विचारधारा प्रस्तुत हुनपुगेको छ । प्रस्तुत कथामा लोग्नेबाट विरक्ति एकी म पात्रले भुन्डिएर मर्ने प्रयत्न गर्नु पनि शरीरराजनीतिकै सन्दर्भ हो ।

मन विरक्तिदैं गयो । बाँच्नुभन्दा मर्नुमा नै जीवनको सार्थकता देखें । त्यो जीवन भन्दा आरामदायी रोजें । तन्नाको पासो बनाएर भुन्डिएँ पनि । दुर्भाग्य, तन्ना च्यातिएर म बाचें । यो घटनालाई लिएर उहाँ ममाथि बज्रिनुभयो- के गर्न खोजेकी मेरो बेइज्जत ? म समाजमा मुख देखाउँन लायकको रहने थिइनँ (पृ. ३५) ।

प्रस्तुत कथांशमा म पात्रले आत्महत्या गर्ने प्रयत्न गर्नु वा शरीरको प्रयोग गर्नु शरीरराजनीतिकै सन्दर्भ हो । यसरी प्रस्तुत कथामा म पात्रले आफ्नो शरीरलाई विभिन्न तरिकाले प्रयोग गर्न खोजेको देखिन्छ । उसले आफ्नो शरीरलाई कहिले लोग्नेको तृप्तिका लागि त कहिले आत्महत्याको प्रयासस्वरूप प्रयोग गरेको सन्दर्भबाट प्रस्तुत कथामा शरीरराजनीति भएको पुष्टि हुन्छ ।

निष्कर्ष

सांस्कृतिक अध्ययनको महत्त्वपूर्ण आधारको रूपमा लैङ्गिक अध्ययनलाई लिइन्छ । यसभित्र पर्ने लैङ्गिकता, नारीवाद, पितृसत्ता, शरीरराजनीतिक विषयले नारी दमनको विरोध तथा नारी अस्तित्व र पहिचानप्रतिको सचेततालाई कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने विश्लेषणमा आधार प्रदान गर्दछन् । कुनै पनि कृतिमा केकस्तो लैङ्गिक उपस्थिति छ त्यसको पहिचानका लागि यिनै आधारहरूको अवलम्बन गर्न सकिन्छ । दोस्रो बिहे कथामा म पात्रका माध्यमबाट कथाको केन्द्रीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ । कथामा लैङ्गिकताको उपस्थिति कुन रूपमा हुनपुगेको छ र नारीवादी दृष्टिकोण कसरी प्रस्तुत भएको साथै शरीरराजनीतिका सूचकहरूलाई साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गर्दै पाठ विश्लेषणका माध्यमबाट लैङ्गिकताको पुष्टि गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा म पात्रले दोस्रो बिहे गर्नुको कारणलाई महिलाले लोग्नेबाट उचित सम्मान र आत्मीयता नपाउँदा आफ्नो अधिकारका लागि स्वतन्त्र निर्णय लिन पुगेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाको दोस्रो विवाहको सन्दर्भलाई लिएर विभिन्न टीकाटिप्पणी भएको र महिलाले चरित्रहीनको आरोप समेत खेप्नुको मुख्यकारण पितृसत्तात्मक शासकीय संरचना नै प्रमुख कारण बनेको छ । यस कथामा घरमा खानलाउन कुनै समस्या नभए पनि आफ्नो अस्तित्वको लागि लोग्नेलाई छोडेर म पात्र दोस्रो बिहे गर्न पुग्छे । कथाकारले प्रमुख पात्रको रूपमा नारी पात्रलाई उभ्याई नारी पात्रको आत्मसम्मानका लागि शासकीय शक्तिसम्बन्धलाई तोडेर म पात्रलाई न्याय दिएकाले नारीवादी अध्ययनको दृष्टिकोणबाट यो कथा निकै सबल छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, ज्ञानु (२०७६). *समकालीन नेपाली कथामा लैङ्गिक चेतना*. प्रज्ञा समकालीन नेपाली कथाविमर्श. अधिकारी, ज्ञानु (सम्पा.). काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. काठमाडौं : अक्षर क्रिएसन ।
ढकाल, रजनी (२०७०). *सांस्कृतिक अध्ययनमा लैङ्गिकता*. भृकुटी. १९. पृ. ३२७-३३३ ।
पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर : साक्षा प्रकाशन ।
भट्टराई, रमेशप्रसाद, २०७७, *सांस्कृतिक अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।